

Araştırma Makalesi / Research Article

TANZİMAT DÖNEMİ'NDE YENİ MADEN OCAKLARI KEŞİF ÇALIŞMALARI

Engin KIRLI¹

Öz

Tanzimat Fermanı'yla ülkenin bayındır hale getirilmesi ve halkın refahının artırılması hedeflenmekteydi. Dolayısıyla Tanzimat Dönemi modernleşme çabalarının iktisadi hayata dönük yansımaları da oldu. İktisadi açıdan Tanzimat Dönemi'ndeki önemli hadiselerden biri de madencilik sektöründe meydana gelen gelişmelerdi. Bu dönemde madencilik sektöründe, ülkenin hammadde ve enerji kaynaklarının tespiti veya mevcut rezervlerin daha verimli işletilmesi amacıyla önemli hamleler gerçekleştirildi. Maden ocaklarının modernleştirilmesi veya yeni maden rezervlerinin keşif çalışmalarında gerektiğinde yabancı uzmanlardan da istifade edildi. Tanzimat Dönemi'nde keşfedilen maden ocaklarından bazıları rezervleri itibariyle işletmeye müsait durumda değildi. Bu nedenle yeni keşfedilen maden ocaklarının bazıları işletmeye açılmadı. Osmanlı yönetimi, keşif çalışmalarıyla ortaya çıkarılan yeni maden rezervlerinden devletçe işletilebilecek olanları kendine ayırdı, geri kalanları yerli veya yabancı devletlerin vatandaşlarına ve şirketlerine ihale yoluyla işlettirdi.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat, Maden, Keşif

NEW MINERAL EXPLORATION WORKS IN THE TANZİMAT PERIOD

Abstract

In Edict of Tanzimat, prospering the country and increasing welfare of the society were aimed. In this direction, modernization efforts in Tanzimat Period also created some reflections on economic life. In terms of the economic life during the Tanzimat period, it is the one of the important phenomena that developments appeared in mining sector. During this period, important actions were made in the mining sector to identify the country's raw materials and energy resources or to operate existing reserves more efficiently. Foreign experts were also used when necessary in the modernization of mines or exploration of new reserves. Some of the mines discovered during the Tanzimat Period were not suitable for operation due to their reserves. For this reason, some of the newly discovered mines were not put into operation. The Ottoman government kept the new mine reserves that could be operated by the state for itself, and the rest was operated by citizens, domestic and foreign companies through tendering.

Keywords: Tanzimat, Mineral, Exploration

¹ Öğr. Gör. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, ORCID 0000-0002-5201-9577, engink2600@gmail.com.

Başvuru Tarihi (Received): 14.08.2020 **Kabul Tarihi** (Accepted): 16.10.2020

Giriş

3 Kasım 1839 tarihinde Gülhane Parkı'nda ilan edildiği için Gülhane Hatt-ı Hümayunu olarak da anılan Tanzimat Fermanı'yla Osmanlı Tarihi'nde yeni bir döneme girildi. Tanzimat Dönemi olarak anılan bu devreyi kimi tarihçiler I. Meşrutiyetin, kimileri de II. Meşrutiyetin ilanına kadar uzatırlar. Ancak bazı tarihçiler ise Tanzimat Dönemi'ni, yine Sultan Abdülmecid Dönemi'nde ilan edilen başka bir Hatt-ı Hümayunla, Islahat Fermanı ile sonlandırırlar. Bu çalışmada da esas olarak Tanzimat Dönemi'yle kastedilen, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanından Islahat Fermanı'na kadar uzanan devredir. Tanzimat Dönemi'nde gerçekleştirilen yeni maden ocakları keşif faaliyetlerinin ele alınmaya çalışılacağı bu çalışmada, ağırlıklı olarak Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi vesikalarında yer alan veriler ışığında değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Tanzimat Dönemi'nde Osmanlılar, madencilik alanında ve politikalarında da yeni bir tarz geliştirilmeye çalıştılar. Bu dönemde madencilik sektöründe yaşanan gelişmeleri ele almak gerekir. Çünkü Madencilik, hem sanayinin başlıca kollarından birini ve hem de endüstrinin ham maddesini ve enerjisini temin ediyor olması hasebiyle, özel bir ilgiyi hak etmektedir. Nitekim sanayi devriminin yaşandığı bu erken dönemde demirin ve kömürün başarılı bir endüstrileşme süreci için hayati derecede önemli bir role sahip olduğu unutulmamalıdır. Üstelik ülkenin iktisadi açıdan da kalkınmasının amaçlandığı Tanzimat Dönemi'nde, uygulama konulmaya çalışılan modernleşme politikalarının yansımaları madencilik sektöründe meydana gelen gelişmelerde de gözlemlenebilmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda madenler, merkezi hazinenin önde gelen gelir kaynakları arasında yer almaktaydı. Ordunun ihtiyacı olan pek çok araç-gereç, harp mühimmat ve malzemesinin üretiminde, tedavüldeki para ihtiyacının temininde, sivil ve dini mimariye ait yapıların inşa ve tamirinde, tarımsal aletlerin üretiminde madenlerden yararlanılmaktaydı (Çağatay, 1943: 118). Sanayi Devrimi sonrasında da başta kömür ve demir olmak üzere çeşitli madenler, hem hammadde hem de enerji kaynağı olarak son derece önemli ve stratejik bir konuma yükselmişti. Sanayi Devrimi sonrasında endüstriyel faaliyetlerde geçmişe kıyasla hammadde ve enerji kullanımında büyük artışlar meydana gelmişti. Endüstriyel faaliyetlerin her geçen gün artan hammadde ve enerji talebi madencilik sektöründe mevcut maden ocaklarında üretim artışlarını sağlamak için teknolojik gelişmelere yol açmaktaydı. Öte yandan mevcut maden ocaklarının üretim kapasiteleri ne kadar arttırılırsa arttırılsın sanayi kuruluşlarının hammadde ve enerji ihtiyaçlarını karşılamaya yetmediğinden yeni maden rezervlerini keşfe ve tespit edilen maden kaynaklarının da üretime dâhil olmasına ihtiyaç duyulmaktaydı. İşte Tanzimat Dönemi yeni maden ocakları keşif çalışmaları dünya genelinde böyle bir konjonktürün yaşandığı bir devrede gerçekleştirilmeye çalışılıyordu.

Tanzimat Dönemi maden rezervleri keşif çalışmalarının modernleşme çabalarıyla ve bu hedef doğrultusunda merkezi hazinenin gelirlerini arttırma faaliyetleriyle de yakından ilgiliydi. Özetle Tanzimat Dönemi'nde yeni maden rezervlerini keşif çalışmaları, bir yönüyle iktisadi gelişmelerin ve ortaya çıkan yeni ihtiyaçların bir sonucuydu, ancak diğer yönüyle modern bir devlet ve toplum haline gelme politikalarına dönük boyutları da içermekteydi. Dolayısıyla konunun farklı boyutlarıyla derinlemesine kavranması ve Tanzimat Dönemi'nde madencilik sektöründe atılan tüm adımların nihai hedeflerini kavramak açısından bu dönemdeki modernleşme çabalarına ve bu çabaların madencilik sektörüne yönelik yansımalarına bakmakta yarar vardır.

1. Tanzimat Dönemi Modernleşme Çabaları ve Bu Çabaların Madencilik Sektörüne Yönelik Yansımaları

Tanzimat Fermanı'nın ardından gerçekleştirilen modernleşme hareketleri, yalnız idari ve hukuki alanda değil, aynı zamanda sosyal ve iktisadi alanlarda dâhil olmak üzere, hayatın hemen her

alanında etkileri gözlemlenen bir dönemdir. Osmanlı merkezi bürokrasi açısından genel olarak 19. Yüzyıl özel olarak da Tanzimat Dönemi, bir reform devri ve Batı egemenliğinde oluşturulan dünyanın yeni ekonomik düzenine uyum sağlama çabasıydı. Dolayısıyla genel olarak 19. asır ve özel olarak Tanzimat reformları, vergi gelirlerinin denetimini merkezi yönetim lehine değiştirme ve imparatorluğun Avrupa ile ilişkilerini daha eşit veya en azından dengeli koşullarda sürdürmesini sağlayacak yeni siyasal ve ekonomik mekanizmaları oluşturma çabasını yansıtıyordu (Kıray, 1995: 15-16).

19. yüzyıl, modern devletin ortaya çıktığı dönemdir. Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda gerçekleştirmeye çalıştığı reformların amacı ise modern bir devlet ve toplum haline dönüşmektir. Geleneksel devletten farklı olarak modern devlet, ülkenin ekonomik kaynaklarıyla ve bu kaynakların geliştirilmesiyle daha yakından ilgilenir. Modern dönemde merkezi idareler, ülkenin ekonomik kaynakları üzerinde kontrol yeteneğini arttırdığı ölçüde gelirlerini yükselmekte, gelirlerini yükselttiği nispette de devlet aygıtının imkânları ve gücü genişlemekteydi. Merkezi yönetimin etkinliğini arttırması gelir artışına paralel şekilde seyrediyordu. Dolayısıyla merkezi idarelerin sürekli ve verimli bir gelir artışı temin etmesi için, ülkenin iktisadi açıdan gelişmesi gerekmektedir. Bu nedenle Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı merkezi yönetimi de sahip olduğu olanakları kullanarak, ülkenin zenginliğini artırma gayretlerine girişti.

Modern devletin yapısal özelliğinin bir yansıması olarak Tanzimat Dönemi'nde merkezi yönetimi güçlendirme gayretleri, devletin iktisadi hayattaki rolünde yeni bir takım anlayışların ve uygulamaların ortaya çıkmasına yol açtı. Bu değişim, ilk aşamada ekonomik kaynaklar üzerinde artırılan denetimden yararlanarak devletin güçlendirilmesi şeklinde kendini gösterdi. Sonraki aşamada ise, mevcut iktisadi kaynakların daha etkili ve verimli şekilde kullanılmasına yönelik oldu. Dolayısıyla Tanzimat Dönemi'nde devletin gelirlerini ve etkinliğini arttırmaya dönük olarak yapılmaya çalışılanlar, vergi kaynakları üzerindeki denetimi arttırmak ve buradaki kaçakları önlemeye dönük gayretlerden ibaret değildi. Üstelik Gülhane Hattı'nda; memleketin bayındır, halkın da müreffeh bir duruma getirilmesi temel hedef olarak kabul edilmişti. Dolayısıyla Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin modernleşme çabalarının iktisadi hayata dönük yansımaları da oldu. Hazinesinin ve halkın gelirlerinin artırılmasını hedefleyen ve “*imar-ı mülk*” olarak ifadesini bulan bu politika, mali olduğu kadar iktisadi boyutları da içeriyor ve ekonominin her sektöründe etkilerini hissettiriyordu. “*Ziraat, sanat ve ticaretin Memalik-i Mahruse-i Şahanede çoğaltılması ve yayılması, beldelerin ma'muriyetinin (imarının) ve halkın refahının artırılması zımında icrası gerekli ve mümkün olacak maddelerin araştırılması*” (BOA, C. İKT. 1390, 7 Ra 1260) şeklindeki ifadeler, modern devlet anlayışının gerekleri perspektifinde, ekonomik büyümeyi gerçekleştirme çabalarının bir yansımasıydı. Nitekim bu amaç doğrultusunda taşradaki devlet görevlilerine gönderilen talimatlarda “*kaza, kasaba ve kurra (köy) ahalisinden hiçbirinin başıboş ve nafîle işlerle meşgul olmaması, hali (boş) arazilerin üretime kazandırılması ve ziraatın teşvik edilerek, hayvan ve tohumu olmayanlara hayvan ve tohum temin edilmesi hususunda çaba sarfedilmesi*” (BOA, C. İKT. 16-765) istenmekteydi.

Görüldüğü üzere Tanzimat Döneminde, sosyal ve idarî reformlarla modernleşmeyi ve bu reformların başarısını ekonomik gelişme alanında atılacak adımlarla desteklemeyi hedefleyen bir yönetim anlayışı oluşmuştu (Güran, 1998: 45). Bu politika, klasik dönemdeki yaklaşımlardan daha farklı bir anlayışı yansıtmaktaydı. Zira Osmanlı merkezi yönetimi de tıpkı 19. asırdaki diğer modern devletler gibi sürekli ve verimli bir gelir artışını temin etmek için kaçınılmaz olarak ülkenin iktisadi kaynaklarını geliştirmeye yönelmeliydi. Dolayısıyla Tanzimat Fermanı'nı müteakiben yapılan bir dizi yasal düzenlemelerle, ülkenin ekonomik yapısında pek çok yapısal değişiklik gerçekleştirildi (Belin, 1999: 468).

19. yüzyılda teknolojik ve iktisadi hiçbir gelişmenin dışında kalmak istemeyen Osmanlı bürokratları, ekonominin her alanında atılım yapmak istiyorlardı. Bu nedenle Tanzimat Döneminde; tarım, ticaret ve sanayinin aynı anda ve birlikte geliştirilmesi hedefleniyordu (Özçelik, 2008: 12). Dolayısıyla iktisadi faaliyetlerin üç temel alanında; tarımda, sanayide ve madencilikte Osmanlıların, Tanzimat Dönemi'nde yeni bazı tedbirler geliştirmeye çalıştıkları görülür. Ancak tarım ve sanayi alanında yapılan çalışmalarını şimdilik inceleme dışı tutarak madencilik konusu ele alındığında; Tanzimat Dönemi'nde bu alanda ciddi bir çabanın yürütülmeye çalışıldığı gözlenir.

Ülkenin iktisadi yapısını geliştirme anlayışı çerçevesinde Tanzimat Dönemi'nde madencilik sektöründe de atılım yapılmak istenmişti. Yeni maden ocakları keşif çalışmaları da bu iktisadi atılımın önemli unsurlarından biri olarak görülmekteydi. Tanzimat Dönemi'nde yeni maden ocakları keşif hareketlerine neden ve ne şekilde girildiğini ve bu sektörde ne gibi adımlar atıldığını daha iyi anlamak için Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı madencilik sektörünün genel vaziyetine yakından bakmakta fayda vardır.

1.1. Tanzimat Dönemi'nde Madencilik Sektörünü Genel Durumu ve Bu Alanda Yapılan Düzenlemeler

Tanzimat Dönemi'nde yeni maden rezervlerini keşif faaliyetleri ve madencilik sektöründe atılmak istenen adımlar, ülkenin modernleşme çalışmalarından bağımsız değildi. Tanzimat Dönemi'nde ülkenin ekonomik kaynakların tespiti ve geliştirilmesinde madencilik sektörü ve bu sektördeki keşif faaliyetleri son derece önemliydi. Çünkü madencilik hem hazineye gelir sağlaması, hem ekonomik faaliyetlerde hammadde ve enerji kaynağı olması, hem de başlı başına sınaî ve teknolojik bir faaliyet olması hasebiyle ülkenin iktisadi hayatında son derece önemli bir sektördür. Üretime kazandırılacak yeni maden ocakları, devletin ve toplumun gelirlerinin artmasını sağlayacağından Tanzimat Dönemi'nde yeni maden ocakları keşif çalışmalarına büyük bir önem verilmişti. Aslında bu dönemde madencilik sektöründeki politikaların nihai hedefi, güçlü bir devlet ve toplum yapısına sahip olabilmek ve ülke gelirlerini arttırmaktı. Madencilik sektöründeki gelir artışının dolaylı sonuçları da bulunmaktaydı. Böylece ülkede üretimin artması, teknolojinin gelişmesi, hammadde kaynaklarının zenginleşmesi ve çeşitlenmesi, istihdam oranının yükselmesi, özetle toplumsal refahın artması sağlanacaktı.

Tanzimat yıllarına gelindiğinde Osmanlı madenciliğinin birçok problemi mevcuttu. Aslında maden rezervleri açısından Osmanlı Devleti'nin oldukça zengin olduğu söylenebilir. Bu zenginlik, aynı zamanda ülke topraklarının çok geniş olması ile de yakından alakalı idi (Tızlak, 1996: 703.) Rumeli'nin fethinden sonra Balkanların ve onlara komşu olan Almanların madencilik tecrübelerinden istifade eden Osmanlı Devleti'nin maden teknolojisi 15. ve 16. yüzyılda Avrupa ile yarışacak bir seviyedeydi. Ancak özellikle 18. Yüzyıldan itibaren maden üretimindeki gelişmelerin takip edilememesinden dolayı Osmanlı madenciliği gerilemiş ve madenler giderek devleti zarara uğratan bir sektör haline gelmişti (Quataert, 1985: 914-916; Keskin, 2010: 81). 18. yüzyılın sonlarından itibaren çeşitli faktörlerin etkisi ile Osmanlı Devleti'nde maden üretimi azalmaya başladı. Maden ocaklarındaki üretim düşüşlerine son vermek amacıyla öncelikle maden ocaklarında çeşitli ıslahat eylemlerine girişildi ve üretim arttırılmaya çalışıldı. Öte yandan, hali hazırda işletilmekte olan madenlerin bir gün tükeneceği düşüncesi ile maden eminlerine ve diğer yöneticilere, yeni maden ocakları aramaları konusunda emirler gönderildi. Ancak yürütülen tüm çabalara rağmen 18. yüzyılda mevcut maden yataklarına yenileri eklenemedi (Tızlak, 1997: 138-141).

Tanzimat Dönemi'nde devlet adamları, diğer birçok kurumda olduğu gibi madencilik alanında da yeni arayışlara girdi. Elbette burada da model öteki hususlarda olduğu üzere Avrupa oldu. Zira Avrupa'da madencilik alanında bilgi birikimi 17. asırda sistemleştirilmiş ve 18. yüzyıl ortalarında yükseköğretim düzeyinde bir maden mühendisliği disiplini doğmuştu.

Tanzimat Dönemi madencilik politikalarının temelleri aslında II. Mahmud saltanatının son yıllarında atılmaya başlamıştı. II. Mahmud, Yeniçeri teşkilatını ortadan kaldırdıktan sonra, Batılı ülkeleri model alarak devlet ve toplum hayatının hemen her alanda bir dizi yenilik hareketine girişmiş ve bu düzenlemeleri Tanzimat-ı Hayriye, yani hayırlı düzenlemeler olarak adlandırmıştı. Ancak Osmanlı tarihinde bir dönüm noktası olan Tanzimat Fermanı II. Mahmud Dönemi'nde değil, Sultan Abdülmecit Dönemi'nde ilân edilmişti. Dolayısıyla Osmanlı idari mekanizmasında, 19. asrın ikinci çeyreğinden itibaren uygulanmakta olan politikalarda devamlılıktan ve istikrardan söz etmek gerekiyor. Aslında benzer bir eğilim Tanzimat Dönemi Osmanlı madencilik sektörü ve bu sektörde uygulanan politikalarda da gözlenmektedir.

II. Mahmud döneminin son yıllarında madencilik alanında devreye sokulan çeşitli uygulamalar, Tanzimat Dönemi'nde daha da yaygınlaştırılarak ve geliştirilerek sürdürülmeye çalışılmıştır. II. Mahmud döneminde madencilik alanında da atılım yapmak amacıyla, 1836 yılında maden ocaklarının bir kısmında Avusturyalı işçileri istihdam edilmeye başlandı. Avusturyalı madenciler yaptıkları incelemeleri sonucunda, madenlerde ne tür düzenlemeler yapılması gerektiğine dair bir rapor da sundular. 1838 senesinde Avusturya hükümetiyle, Osmanlı maden ocaklarında görev yapmakta olan madencilerin ülkelerine dönmeleri ve yerlerine yeni madencilerin gönderilmesi konusunda yeni bir anlaşma yapıldı. Avusturya ile yapılan bu yeni mukaveleyle, Osmanlı Devleti'nde gelecekte "Maadin-î Hümayun Başmühendisi" olacak Polini' isminde bir mühendis de görevlendirilmekteydi (Tızlak, 1997: 149-152).

1840 yılında Osmanlı hizmetine giren Polini, 1841 yılında Anadolu'daki mevcut maden tesislerini incelemiş ve yapılması gerekenler hakkında bir rapor sunmuştu. Raporunda belirttiği belli başlı hususlar şöyleydi:

Madenlerde çalışanların madencilik hakkında ciddi düzeyde bilgi noksanlığı bulunmaktaydı. Maden ocaklarında makine gücünden de yeteri kadar istifade edilmemekteydi. Ayrıca ocakların baca ve havalandırmaları yetersiz olduğu gibi, yer altında uzanan maden lâbirentleri de insan ve cevher aktarımı açısından çok dardı. Maden ocaklarında odun ve kömür gibi maden eritmede kullanılacak yakıtların taşınması için ray döşenmesi gerektiği gibi cevherlerin işlendiği fırınların çok küçük olması sebebiyle kapasitelerinin artırılması için yüksek fırınlar inşa edilmesi gerektiği bildirilmekteydi. Polini'nin önerilerinin bir kısmı mesleki donanım yetersizliği ile ilgili iken, diğer önerilerinin hemen tamamı teknolojiyle ve dolayısıyla yatırımla ilgili hususlara dairdi. Diğer sektörlerde olduğu gibi madencilik alanında da yaşanan sermaye sıkıntısı devletin ciddi değişikliklere imza atmasının önündeki en önemli engeldi. Zira Polini'nin yalnız yüksek fırınlar inşa edilmesi önerisinin yerine getirilmesi için milyonlarca kuruşluk bir meblağa ihtiyaç duyulduğu aktarılmaktaydı (Tızlak, 1997: 153). Tanzimat Dönemi'nde eldeki sınırlı sermayenin imkân tanıdığı nispette teknolojik alt yapı yatırımları ve iyileştirmeler yapıldı ve sınırlı da olsa ufak tefek bazı ilerlemeler sağlandı. Ancak aynı dönemde madencilik sektöründe Avrupa'nın kat ettiği mesafeye nazaran bu yenilikler oldukça mütevazı kalmaktaydı.

Tanzimat Dönemi'nde maden sektöründe gelişim kaydetmek için kurumsal ve hukuki alanlarda da pek çok yeni düzenleme devreye sokuldu. Örneğin kuruluş tarihi 1842 olan "Ma'adin-i Hümayun Meclisi"nin teşkiliyle amaçlanan; ülkedeki madenlerin en verimli şekilde işletilmesini sağlayacak kural ve esasları belirlemek, uygulanmasında fayda umulan hukuki ve teknik hususları tespit ederek padişaha arz etmektir (Mutaf, 2010: 295).

Tanzimat Dönemi'nde madencilik sektöründe yapılan önemli düzenlemelerden biri de o dönemde devlet eliyle yürütülen sanayileşme hamlesi ile yakından ilişkiliydi. 1840'lı yıllara gelindiğinde, Osmanlı'da devlet eliyle yürütülen sanayileşme faaliyetlerinin madencilik sektörüne yönelik yansımaları da oldu. Osmanlı Devleti Tanzimat döneminde, henüz birtakım fabrikaların inşa çalışmalarının yürütüldüğü esnada, maden işletmeciliğinde de yeni bir düzenlemeye gitti. Maden hukukunda yapılan bu yeni düzenleme, özellikle devlet eliyle vücuda

getirilmekte olan fabrikalara yönelikti. Bu düzenlemeyle, rezervleri bilinen ve hali hazırda işletilmekte olan madenler ile altın, gümüş ve bakır madenleri haricindeki madenlerle ilgiliydi. Yapılan değişikliğe göre, yeni bir maden rezervi keşfedildiğinde, şayet bu maden kurulmakta olan Fabrika-î Hümayunlardan herhangi birisinin kullandığı hammadde ile ilgiliyse ve bu maden ilgili tesise hakikaten lüzumlu bir hammaddeyse, keşfolunan maden derhal ilgili fabrikaya bağlanacaktı (BOA, HH. d. 255, s.58-b). Nitekim bu düzenleme çerçevesinde yeni keşfedilen madenlerden İnebad Kazası'na bağlı Gümüş Köyü'ndeki zımpara madeni (BOA, İ. MSM. 24/640); Büyük Ada'daki Demir Madeni (BOA, HH. d. 66, S. 3-4) ve Lâpseki'deki Kömür Madeni Zeytinburnu Demir Fabrikasına bağlandı. Aynı anlayış çerçevesinde Kütahya Dağ Ardı yakınındaki Krom diğer ismiyle sarı boya madeni de Basma Fabrikasına bağlandı (BOA, T. TZT. VRK. 522/5).

Daha önce de bahsettiğimiz gibi Tanzimat Dönemi'nde ülkenin hammadde kaynaklarının tespiti ve geliştirilmesi hususunda yabancı madencilerden de istifade edilmişti. Sanayinin ihtiyaç duyduğu enerjinin ve hammaddenin nitelikli şekilde temin edilmesi hedefi doğrultusunda Fabrika-î Hümayunlardan sorumlu Hüsnü Efendi ile Barutçubaşı Ohannes, hükümet tarafından rapor hazırlamakla görevlendirilmişlerdi. Madencilik sektöründe atılacak adımların konuşulduğu bu toplantıda, “demir işleyen sanayi tesislerinin hammadde ve yakıt ihtiyaçlarını temin için demir ve kömür kaynaklarının tespit edilerek işletilmesi amacıyla Avrupa ve Amerika'dan jeolog, mühendis ve uzmanlar getirilmesine karar verilmişti (BOA, HH. d. No: 69, s. 91).

Tanzimat'tan önce Balkanlar'dan Hırvat madencilerin getirilmesiyle başlayan süreç sonraki dönemde Avusturyalı madencilerle devam etmiş ilerleyen yıllarda ise Alman madenciler de Osmanlı ocaklarında görev yapmaya başlamışlardı. Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı ülkesinde görev yapan Hırvat, Avusturyalı ve Alman madencilere; Belçika, Fransa, İngiltere ve ABD'den gelen uzman ve mühendisler ilave oldu. Avrupa'da madencilik alanında büyük tecrübe sahibi İngiliz madenciler özellikle 1850'li yıllarda Osmanlı Devleti'nin Kozlu'daki kömür madenlerinde istihdam edilmekteydiler (BOA, HH. MH. 101/1). Yurt dışından getirilen bu uzmanlardan bazıları hem mevcut maden ocaklarının modernleştirilmelerinde görev alıyorlar hem de yeni maden rezervlerini tespitiye yönelik olarak keşif çalışmaları gerçekleştiriyorlardı.

2. Tanzimat Dönemi'nde Yeni Maden Rezervleri Keşif Faaliyetleri

Tanzimat Döneminde maden ocaklarından daha fazla istifade etmek, kârlılığı ve verimi artırma hedefi doğrultusunda yapılan teknik iyileştirmelerin yanı sıra, yeni maden yatakları aranması ve bulunması hususunda bir hareketlilik olduğu göze çarpmaktadır. Yeni maden rezervleri tespit ve işletme konusunda ise özellikle iki maden öne çıkmaktaydı. Bu madenler ilki ve en önemli kömür diğeri ise demirdi.

Tanzimat Dönemi'nde yeni maden ocakları keşif faaliyetleri çerçevesinde kömür ve demir madenleri araştırma çalışmalarına yönelik olarak neler yapıldığına yakından bakmak gerekir. Zira “*kömür ve demir*” sanayi asrına bağlı iki esastır. Dolayısıyla bu ürünlerin birinden veya ikisinden mahrum olan her millet sanayide üstünlük mücadelesinde geri kalmaya mahkûmdur (Etem, 1934: 15). Çünkü bu dönemde “*demir ve kömür olmaksızın hiçbir ülke yeni tip endüstriyalizmi tam anlamıyla gerçekleştiremez.*” (Heaton, 1985: 3). İlk sanayi inkılâbında İngiltere'nin özel avantajlarından biri, demir ve kömür kaynaklarının aynı bölgede; çoğu zamanda aynı madende bir arada bulunmasından kaynaklanmaktaydı (Deane, 1994: 100-101 ; Nef, 1971: 79). Nitekim bu madenlerin eşitsiz dağılımı kıtayı oldukça belirgin iki farklı bölgeye ayırmıştı. “Endüstriyel Avrupa” ve “Tarımsal Avrupa” (Heaton, 1985: 3). Ancak hemen belirtmek gerekir ki Osmanlı Devleti demir ve kömür madeni açısından çok talihli değildi. Osmanlı Devleti'nin 19. Yüzyılda sanayi alanında ciddi bir atılım yapamamasının önemli nedenlerinden biri de demir ve kömür madenleri açısından fakir olmasıydı. Nitekim bu gerçeğin farkında olan Avrupalı diplomatlardan bazıları, 1906 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda

sanayileşme çalışmalarına yönelik olarak şu yorumda bulunmuşlardı. “*Demir ve kömürün dışarıdan ithal edildiği bir ülkede fazla bir sanayi etkinliğini düşünülemez*” ancak “*bu ciddi dezavantaja karşın ülkede son birkaç yılda sanayi alanında bazı gelişmeler kaydedilmektedir ve bu ilerlemeler bilhassa özel teşebbüs eliyle gerçekleştirilmektedir*” (Yılmaz, 2002: 333).

Özetle, madencilik sektörünün dünya ekonomisinde çok daha büyük bir önem kazanmasında Sanayi Devrimi'nin büyük etkisi oldu. 19. Yüzyılda başarılı bir sanayileşme programı için yeterli düzeyde kömür ve demir madenine sahip olmak bir zorunluluk olduğundan, Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı ülkesinde de yeni demir ve kömür madenleri bulmaya dönük girişimlerde bulunuldu. 18. asın son çeyreğinde başlayıp 20. asrın başlarına kadar uzanan ve birinci sanayi devrimi dönemi olarak anılan devirde sınaî ve ulaşım alanında enerji kaynağı olması hasebiyle en önemli ise maden kömürü. 19. yüzyıldan itibaren ulaşımdaki gelişmeler ve maden çıkarma tekniğindeki ilerlemeler sayesinde kömür; buharlı gemilerin, endüstriyel makinelerin, demiryollarının, demir ve çelik fabrikalarının, hanelerin, elektrik üretim santrallerinin, havagazı işletmelerinin en önemli enerji kaynağı haline geldi.

2.1. Tanzimat Dönemi'nde Kömür Madeni Keşif Faaliyetleri

Kömüre ilk kez milattan önceki dönemde Çin'in kuzeyinde terk edilmiş maden ocaklarında rastlanmıştır. İngiltere'de kömürün yakıt ve demircilik alanında kullanımı ise III. Henry (1212-1272) döneminde başlar. Zengin kömür rezervlerine sahip İngiltere, bir ada ülkesi olarak deniz taşımacılığında daha etkili bir şekilde yararlanabilmiş ve kömür nakliyatında ciddi bir avantaj elde etmişti. Bu nedenle İngiltere'de kömür üretimi kıta Avrupa'sından oldukça farklı bir seyir takip etmiştir. Neredeyse 18. yüzyılın sonuna kadar taşıma maliyetinin yüksekliği nedeniyle pek çok Avrupa ülkesinin kullanmadığı kömür madenlerinde üretim, 1800'lerden itibaren artmaya başlamıştır. 13. yüzyıldan 20. asra kadar İngiltere'de kömür, iktisadi hayatın vazgeçilmez bir parçası olmuştur. Nitekim Büyük Britanya'da 1914 yılında kömür madenlerinde 1.100.000 civarında işçi çalışmaktaydı. İstihdam açısından olduğu gibi ihracat açısından da İngiltere'de kömür önemli sektörlerden birisiydi. Ülkesindeki kömür üretimi ile kendi ihtiyacını karşılayamayan Fransa İngiltere'den kömür ithal etmekteydi. İngiliz kömürü ithal eden ülkeler arasında Fransa, Belçika, Almanya, İtalya, Danimarka, Arjantin ve Osmanlı Devleti de yer almaktaydı (Tak, 2001: 4-7 ; Genç 2006: 4-7). Tanzimat Dönemi'ne kadar Osmanlılar, buhar makinelerinin yakıt ihtiyacı için İngiliz Newcastle kömürü ithal edilmekte ve Tersane'de, buharlı gemilerde ve fabrikalarda hep ithal İngiliz Kömürü kullanılmaktaydı.

18. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde de kömür madeninin bilindiği ve işletilmeye çalışıldığına dair bilgiler mevcuttur. Osmanlı Devleti'nde kömür madeni ilk kez 1731 yılında Saraybosna'da Humbaracı Ahmet Paşa tarafından keşfedilmiştir. Yine Osmanlı hizmetindeki bir başka yabancı Baron De Tott tarafından İstanbul Yedikumlar mevkiinde 1774 yılında yeni bir kömür madeni keşfi gerçekleştirilmiştir. Ancak bu keşiflere rağmen Osmanlı Devleti'nde kömür madeni işletmeciliği esas olarak Ereğli kömür madenlerinde 1841 yılında “Ereğli Kömür Madenleri Kumpanyası”nın kurulmasıyla başlar (Tak, 2001: 5-7 ; Genç 2006: 7).

Osmanlı Devleti'nde kömür ihtiyacının ortaya çıkışı, özellikle donanmada buharlı gemiler ve devlet öncülüğünde fabrika tarzında sanayi tesislerinin işletmeye açılmasıyla ortaya çıkmıştır. Osmanlı belgelerinde kömürle ilgili yazışmalarda, “*Fabrikaların ve vapurların ruhu mesabesinde olan maden kömürünün temininde sıkıntı yaşanmaması*” (BOA, HH. MH. 85/48) için gereken özenin gösterilmesi ifadesine sıkça rastlanırdı. Kömür stoklarında azalma meydana gelmemesi ve bu sebeple herhangi bir sorunla karşılaşılması için “*kömür madenlerinin germiyyet (ateşli/hızlı) vecihle çalıştırılması lâzimedden olmağla*” (BOA, HH. İ. 13/40) ifadesiyle konunun önemine vurgu yapılır ve kömür üretiminin ihtiyacı karşılayacak miktarda olmasına özen gösterilirdi. Zengin rezervlere sahip Ereğli Kömür madenlerinin keşfini ardından da 1840'lı yılların başından itibaren Karadeniz kıyısındaki bu maden ocaklarında üretime geçilmiştir.

Ancak gerek rezerv miktarı ve gerek kalite açısından Osmanlı ülkesinde en önemli kömür madenlerine sahip olan Ereğli bölgesindeki keşif çalışmalarına değinmeden evvel, Osmanlı Devleti'nin diğer coğrafyalarında gerçekleştirilen kömür madeni keşif çalışmalarına değinmekte yarar vardır.

2.1.2. Tanzimat Dönemi'nde Keşif Gerçekleştirilen Kömür Madeni Rezervleri

19. Yüzyıl ortalarında Osmanlı ülkesinde kömür madenine rastlanılan çeşitli mıntıklar bulunmaktaydı. Bu kömür madeni rezervlerinin bazıları Balkanlar'da bazıları Anadolu'da bazıları da Ege ve Akdeniz'de yer alan adalardaydı.

Tanzimat Dönemi'nde Balkanlar'da tespit edilen kömür madeni ocaklarından biri Bulgaristan'da Varna Şehri'ne yakın bir noktada yer alan Kozluca kömür madeni idi. Üstelik 1853 yılında bir İngiliz mühendisin istihdam edildiği bu kömür madeninde modern usullerle üretim yapılmaya çalışılmaktaydı (BOA, *HH. MH.* 86/20). Samako'daki demir fabrikalarının yanı sıra Bulgaristan'ın diğer bölgelerinde yer alan sanayi tesisleri Kozluca'dan çıkarılan kömürleri kullanıyorlardı (BOA, *A. MKT. DV.* 50/23).

Bulgaristan'daki Misivri Kazası'nda da kömür madenlerine rastlandığına dair ihbarlar gelmekteydi. Nitekim Misivri Kazası Müdürü 1856 yılında bazı işleri için İstanbul'a geldiğinde, Misivri Kazası'nda kömür ve demir madenleri keşfedildiğini belirterek bu ocakları işletmeye açmak için devlet adamlarından izin talebinde bulunuyordu (BOA, *A. MKT. NZD.* 196/83).

Osmanlı Devleti'nde kömür madeninin izine rastlanılan bir diğer mıntık Midilli Adası'ydı. Ancak Midilli'deki kömür madenleri hem rezervleri hem de cevherin kalitesi açısından beklentileri karşılamaktan oldukça uzaktı. Nitekim Midilli'deki kömür rezervlerinin çok nitelikli olmadığı döneme ilişkin arşiv vesikalarındaki yazışmalardan anlaşılmaktadır. Midilli'den İstanbul'a gönderilen kömür numuneleri muayene olunmuş ve Karaburun cinsinden olduğu tespit edilmişti. Ancak bu cins kömürler izabe (eritme) fırınına elverişli olmadığından bölgedeki kömür ocaklarının kumpanya vasıtasıyla işlettirilmesinin uygun olacağı bildirilmişti. Ancak bu karara rağmen adada kaliteli yeni bir kömür madeni rezervi ortaya çıkarsa bunun Zeytinburnu Demir Fabrikası'na bağlı şekilde işlettirilebileceği değerlendirilmesinde de bulunuluyordu (BOA, *D. DRB. MH.* 975/6, 19 Şubat 1848).

Tanzimat Dönemi'nde kömür madenine sahip olduğu tespit edilen yerlerden bir diğeri de Çanakkale'ydi. Çanakkale'nin Lâpseki bölgesinde yeni keşfedilen kömür rezervi ihbarı üzerine, maden ocağı işletmesi açılmasına yetecek miktarda maden cevherinin mevcut olup olmadığını tetkik etmek üzere Ohannes Dadyan, madencilikte uzman olan Amerikalı Doktor Smith ile birlikte bölgeye gitti. Lâpseki'de Karasu Deresi yakınındaki Çatlı Tepe'de bulunan kömür madeninin numuneleri incelenmiş ve yapılan tetkikler sonucunda, işletme açılmaya yetecek miktarda kömür rezervinin olduğu sonucuna varılarak, bu madenin Zeytinburnu Demir Fabrikası'na bağlanmasına karar verilmişti (BOA, *HH. d.* No: 67, vr. .51-a, 15 Ocak 1847). Üstelik Lâpseki'deki kömür madeni civarında demir madeni cevherine de rastlanmışti (BOA, *D.DRB. MH.* 978/20).

Ancak Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Dönemi'nde giriştiği her yatırım faaliyetinde karşılaştığı sermaye sıkıntısı sorununa Lâpseki'deki kömür madeni ocağında bir kez daha şahit olmaktayız. Nitekim Lapseki'deki kömür madeninin yeraltından ihracı için büyük bir tesisin inşası planlanmış ise de, daha sonra yaşanan ödenek sıkıntı nedeniyle yalnızca zaruri olan kısımların yapımına karar verilmişti (BOA, *D.DRB. MH.* 978/58). Ancak Lâpseki bölgesindeki kömür madenlerinin de nitelik açısından çok yeterli olmadığını belirtmek gerekir. Fakat buradaki madenlerin rezervlerinin yetersizliğine rağmen Lâpseki-Biga bölgesinde çıkarılan kömürler Zeytinburnu'ndaki Demir Fabrikası'na bağlanması yönünde karar alınmışti (BOA, *HH. d.* No: 69, vr. 91; BOA, *HH. d.* No: 255, vr. 107-108; BOA, *D.DRB. MH.* 978).

Daha önceki dönemlerdeki uygulamalara paralel şekilde Tanzimat Dönemi'nde de yeni maden rezervlerini keşif çalışmalarında, öncelikle taşradaki memurlardan veya vatandaşlardan gelen ihbarlar doğrultusunda hareket edilirdi (Altınay, 1989: 26-27). Böylece fazla masrafa girmeden ve zaman kaybetmeden, dolayısıyla en az çaba ve maliyetle keşif çalışmaları gerçekleştirilmekteydi. Ancak bu tür ihbarlarda her zaman istenen netice elde etmek mümkün olmuyordu. Örneğin Marmaris, İçel ve Alaiye Dağları'nda kömür madenlerinin bulunduğu ve bu kömür madenlerinin civarında ayrıca demir madenlerinin de bulunabileceğine dair bu bölgelerin "İmar Meclisleri"nden ihbarlar gelmekte ve bu madenleri tespit etmek ve işletmek üzere gerekli memur ve mühendislerin gönderilerek çalışmalara başlanması istenmekteydi (BOA, BEO, Ayniyat d. 771, s. 39). Nitekim Marmaris, İçel, Alaiye (Alanya) dağlarında kömür ve demir madenleri bulunduğu dair gelen haberler üzerine Osmanlı hizmetinde çalışmakta olan Avrupalı uzman Mösyö Polini, incelemelerde bulunmak üzere bu bölgeye gönderildi (BOA, C. DRB. 2505). Ancak Polini adı geçen bölgelerde yaptığı incelemeler sonucunda demir ve kömür madenlerine ilişkin olarak her hangi bir bulguya rastlayamadı. (BOA, İ. MSM. 24/627).

Osmanlı başkentine imparatorluğun başka bölgelerinde de kömür madenleri keşfedildiğine ilişkin haberler gelmekteydi. Ancak bu söylentilerin bir kısmı asılsızdı. Örneğin Trabzon civarında da kömür madenleri keşfedildiğine dair haberler gelmekteydi (BOA, HH. İ. 31/5). Fakat diğer haberlerin çoğu gerçekçi olasılıklara dayanıyordu. Meselâ Girit Adası'nda kömür rezervlerinin bulunabileceği umudu beslenmekte ve burada keşif yapmak üzere gönderilecek görevlilerin harcırah ve araştırma masrafları için gerekli olan 50.000 kuruşun tahsis edilmesi için çalışmalar yürütülmekteydi (BOA, HH. MH. 100/93).

Kömür madeni rezervleri bulunduğu yönelik başka bir ihbar da Girit'ten geldi. Nitekim Girit Adası'ndaki kömür madeninin incelenmesi için de bir mühendis gönderilmesi istenmekteydi (BOA, HH. MH. 100/93). Fakat Girit Adası'ndaki kömür ocağı keşif çabalarından da tatmin edici ölçüde müspet bir netice alınamamıştı. Çanakkale Biga'da keşfolunan kömür madenlerini bir tarafa bırakılırsa, Karadeniz Ereğli'si dışında Anadolu'da yeni kömür madeni bulunamamıştır.

19. Yüzyılda Osmanlı ülkesinde keşfedilen kömür madenleri arasında gerek nitelik gerekse rezerv açısından en zengin madenler Karadeniz Bölgesinde yer alan bu Ereğli Madenleri'ydi. Daha önce de belirttiğimiz üzere Karadeniz Bölgesinde maden kömürünün keşfi II. Mahmud saltanatının son yıllarında, işletilmesi ise 1840'lı yıllardadır (Eldem, 1994: 41). 1840'lı yıllarda Ereğli bölgesinde kömür madenciliği faaliyetleri ortaya çıkmaya başlamış ve ardından bölgedeki rezervler devlet tarafından işletilmeye başlanmıştır. 1848 yılını takip eden 17 yıl boyunca, Ereğli kömür madeninin işletilmesi "Hazine-i Hassa'nın idaresi ve denetiminde gerçekleştirilmiştir.

2.1.3. Ereğli Bölgesinde Kömür Madenlerinin Keşfi

Okul kitaplarına girecek kadar literatürde yaygın şekilde yer alan iddialara göre, Ereğli Bölgesi'nde kömür madeninin keşfi Uzun Mehmed isminde bir kişiye dayandırılmaktadır. Yakın zamana kadar bu iddiaların ortaya çıkışına yönelik olarak şu hususlar bilinmekteydi: "24 Haziran 1932'de Zonguldak Halkevi'nin kurulmasının ardından, kömürün kim tarafından keşfedildiği ve keşfediliş hikâyesini tespit etmek üzere bir komisyon kuruldu. Komisyon üyeleri; Kütüphane ve Neşriyat Komitesi üyeleri Tahir Karaoğuz ile Ahmet Naim ve Zonguldak Ticaret Odası Başkanı Hüseyin Fehmi İmer'den oluşmakta, Zonguldak Halk Fırkası Reisi ve Halkevi Başkanı Mithat Akif Bey'de komisyona destek vermekteydi. Kömürün keşfedilme hikâyesi Halk Fırkası'nın 1933 yılında neşrettiği kitapla ortaya konuldu." Ancak 26 Aralık 1903 tarihli Sabah gazetesinde kömürün Uzun Mehmed tarafından keşfine ilişkin bir haberin daha önceden yayınlanmış olduğunu belirten araştırmalar da mevcuttur (Efiloğlu-Tan 2016: 23). Kömür'ün Uzun Mehmed tarafından keşfi hikâyesi özetle şöyledir:

“Kömürün temel enerji kaynağı haline gelmesinin ardından Osmanlı topraklarında yeni kömür madenlerini arama çalışmalarına hız verilir. Özellikle Osmanlı Donanması'nda artan kömür kullanımına paralel olarak, taş kömürünün ülke topraklarında aranması çareleri düşünülmüş ve bu amaç doğrultusunda her yıl terhis olan Bahriye erlerine kömür numuneleri gösterilerek, memleketlerinde bu madenlerden bulup haber vermeleri durumunda mükâfata mazhar olacakları bildirilir. Bu türden bir keşifle ödüllendirilen ilk isim 1822 yılında Ereğli'ye bağlı Kestanevi köyünde bulunduğu numuneleri İstanbul'a getiren Gemici Hacı İsmail'dir. Yedi yıl sonra, 1829'da, terhis edildikten sonra köyüne dönen Uzun Mehmed, Miren köyündeki dereye molozlar arasında bulunduğu bir kömür parçasını fark eder. Derenin mecrasını takip ederek membaina ulaşır ve böylece kömür madeninin kaynağını keşfedilir ((Efiloğlu-Tan, 2016: 23; Apak, 1952: 289). Bu keşfin hemen ardından bölgeye Karadağlı ve Hırvat madenciler getirtilerek kömür madenleri yeryüzüne çıkarılmaya başlanır ancak ilk sonuçlar cesaret verici olmaz (Issawi, 1980: 290).

Kömürün Uzun Mehmed tarafından keşfi iddialarını, 1829 yılında Osmanlı Donanması'nda henüz buharlı geminin bulunmayışı, bölgede buğday değil mısır unu kullanılmakta olması, Eskiçağlar'dan itibaren Ereğli bölgesinde kömürün biliniyor ama yandığında kötü koku yaydığı ve kolay şekilde elde edilebilen odunun bolca mevcudiyetinden dolayı insanların kömürü yakacak olarak kullanmaya gerek duymadığını belirten Necdet Sakaoğlu, Uzun Mehmed hikâyesindeki çeşitli tutarsızlıklar nedeniyle bu keşif hikâyesinin gerçek olmadığını iddia etmektedir (Sakaoğlu, 1984: 21-25). Kömürün keşfi ile ilgili hikâyeyi ve bu hususla alâkalı iddiaları, konuyu daha fazla uzatmamak adına bir tarafa bırakmakta yarar vardır. Ancak kesin olan husus şudur ki bölgede işlemeye değer kömür rezervleri olduğu bilgisi II. Mahmud Dönemi'nin sonlarından itibaren Osmanlı bürokratlarının dikkatini çekmiş ve 1841 yılından itibaren de bölgede madencilik faaliyetlerine başlanmıştır (Tak, 2001. 4-7).

1840'lı yılların başında, Ereğli Kömür Madenlerinin işletmeye açılmasının hemen ardından, bu bölgedeki kömür madenlerine ilişkin haberleri ve bu rezervlere yönelik beklentileri dönemin gazetelerinden takip etmek de mümkündür. Ceride-i Havadis gazetesinde yer alan bir haberde, Ereğli yöresinde keşfedilen maden kömürünün mühendisler tarafından yapılan tetkikler sonrasında, bu kömürün, İngiltere'nin ve dünyanın sair bölgelerinde çıkarılan yağlı ve dayanıklı kömür türünden olduğu bildirilmekteydi (Ceride-i Havadis, Gurre-i C. 1256, Sayı 1, s. 2). Ceride-i Havadis'te maden kömürü hakkında başka yazılar da neşrolunmuştur. Bu yazılarda insanlara, maden kömürünün iktisadi hayattaki yeri ve önemi hakkında malumat verilmeye çalışılmaktadır. Temelde iki farklı türünün olduğuna temas edilen taşkömürünün demir madeni ile eşdeğerde hatta “altın madeni hükmünde” olduğu dile getirilmekteydi. Dumanı çok kalorisi az nevinin yanında, yağlı olup dumanı az ve kalorisi yüksek olan diğer bir çeşidinin bulunduğu da anlatılmaktaydı. Altın madeninden daha kıymetli olduğu yönündeki ifadeler, taşkömürünün, dönemin sanayi sektörü ve buharlı gemiler için en önemli enerji kaynağı olmasından kaynaklanmaktaydı (Özcelik, 2008: 115).

Ancak Ceride-i Havadis gazetesinde yer alan Ereğli madenlerinin kalitesi ve niteliğine ilişkin ifadelerin aksine, bu bölgede çıkarılan madenlerin çok nitelikli bir kömür nevi olmadığını belirtmek gerekir. Ereğli bölgesindeki kömürler Osmanlı ülkesindeki en kaliteli kömür madeni rezervlerini oluşturuyordu. Yoksa nitelik olarak başta İngiltere olmak üzere Avrupa'daki ve dünya üzerindeki pek çok kömür türü Ereğli madenlerinden çıkarılan kömürden hem daha kaliteliydi ve hem de kalorisi daha yüksekti. Nitekim Ereğli Madenleri'nin işletilmesine yönelik olarak Avrupalı müteşebbislerin sergiledikleri mesafeli tutumlar ve yaklaşımlar, bu madenlerin rezervlerini ve kalitesini yansıtmaları açısından somut bir göstergedir. Fakat bu vaziyete rağmen Osmanlı mülkündeki en kaliteli kömür madeni rezervlerini oluşturmaları ve görece İstanbul olan yakınlığı sebebiyle Ereğli bölgesinde çıkarılan kömürler temel enerji kaynağını oluşturmaktaydı.

Maliyet açısından Ereğli kömürünün ithal kömürden fazla bir farkı yoktu. Zira Ereğli yerli kömürü neredeyse ithal kömür kadar pahalıya mâl olmaktaydı. Ancak ekonomik açıdan Ereğli rezervleri oldukça kıymetliydi. Hazineye gelir sağlıyor, cari açığı azaltıyor, istihdam sağlıyordu. Bölgedeki maden rezervleri bazı yabancı yatırımcıların da ilgisini çekiyordu. 1848’de bazı İngiliz yatırımcılar, kömür idaresinde işletmek hakkı elde etmek için bir takım teşebbüste bulundular. Doğu Buharlı Denizcilik Kumpanyası’nın müdürlerinden biri olan İngiliz Anderson, Ereğli bölgesinde bazı tetkikler gerçekleştirdi. Anderson tetkiklerin ardından bölgedeki kömür rezervlerinin gayet zengin olduğunu öne sürmekteydi (Genç, 2005: 135)

Ereğli madenlerinin işletmeye açılması aslında geç bir tarih değildir. Zira 19. asrın ikinci yarısında Almanya’nın gelişen sanayisinin en önemli enerji kaynağı olan Rhine-Ruhr ve Silesian vadisindeki kömür madenleri de 1840’lı yıllarda işletmeye açılmıştır. Rusya, 1850’de Donet bölgesindeki kömür yataklarını keşfetmişti. Avusturya, İspanya ve Hollanda ise kömür üreticiliğinde önemsiz ülkeler arasında yer alıyorlardı (Genç, 2007: 1).

Karadeniz Bölgesi’nde kömür madeni çıkarılan bir başka bölge de, Ereğli kömür madenlerine bağlı olarak işlettirilen Amasra kömür madenleriydi. Hatta 1840’lı yılların sonlarında Amasra bölgesindeki bu işletmede Hırvat madenciler de istihdam edilmişti (BOA, *D. DRB. MH.* 995/45 (26 Eylül 1848). Ancak Amasra’daki ocaklardan çıkarılan kömürün taşlı ve kükürtlü olması nedeniyle vapurlarda kullanılmadığından, bu bölgeden çıkarılmış olan kömürlere rağbet olmamıştı. Hatta 1854 senesinde Amasra’da 56.000 kantardan fazla kömür yeryüzüne çıkarılmış olmasına rağmen elde kalmış ve bu bölgedeki ocaklar da terk edilerek kapatılmıştı (BOA, *HH. İ.* 12/2 (30 Mart 1854). Ancak incelediğimiz dönemin sonlarına doğru Batı Karadeniz Bölgesinde yer alan Amasra ve Kozlu kömür madenleri tekrar üretime açılmıştır.

Kırım Savaşı sebebiyle kömür ihtiyacının had safhaya ulaştığı bu dönemde Amasra kömürlerinden tekrar istifade edilmesine karar verildi. Bir yandan Fabrika-î Hümayunların ve Osmanlı Donanması’nın savaş sebebiyle artan faaliyetleri ve etkinlikleri, öte yandan müttefik donanmalarında yer alan buharlı gemilerin gereksinimleri, İstanbul’da kömüre yönelik olarak o döneme değin görülmemiş bir talebin ortaya çıkmasına yol açmıştı (BOA, *BEO, AYN. d.* No: 725, vr. 10, 13 Nisan 1855). Bu nedenle Ereğli Madeni’ndeki görevlilerden İstanbul’a külliyetli miktarda kömür göndermeleri istenmekteydi (BOA, *A. MKT. MHM.* 71/98.).

Eldeki imkânlar ölçüsünde Kırım Savaşı’nın yaşandığı günlerde Ereğli bölgesindeki üretime hız verilmişti. Ancak bu madendeki üretimle bırakın müttefik donanmaların ihtiyaçlarını da karşılamayı, Osmanlı Devleti’nin kendi gereksinimlerini karşılaması dahi mümkün değildi. Nitekim Kırım Savaşı’nın yaşandığı yıllarda gerçekleştirilmeye çalışılan üretim artışına rağmen Ereğli madenlerinden çıkarılan kömürlerle enerji açığı kapatılmadığından ithal kömür alımlarına da hız verilmişti. İlave bir tedbir olarak da Amasra iskelesinde bulunan kömürün taşsız ve kükürtlü olanlarının Osmanlı Devleti’ne ait sanayi tesislerinde kullanılmak üzere getirilmesi istenmekteydi. Ayrıca hali hazırda Amasra’da terk edilmiş ocaklardan taşsız olanlarının belirlenerek tekrar üretime kazandırılması ve bu özellikte olan maden rezervlerini tespit için bölgeye mütehasısların gönderilmesinin uygun olacağı belirtilmişti (BOA, *HH. İ.* 12/4, 1 Nisan 1854).

Kırım Savaşı esnasında buharlı makinelerin enerji ihtiyacı Ereğli madenlerinden çıkarılan kömürle karşılanamadı. Hal böyle olunca bir takım ek önlemler devreye sokuldu. Bu tedbirler çerçevesinde kömür ithalatına hız verildi ayrıca madenlerde üretimi arttıracak önlemler geliştirilmeye çalışıldı. Nitekim Ereğli Madenleri’nde de yeni bir yapılanmaya gidilerek İngiltere’den destek sağlandı. Ereğli Maden ocaklarında Hazine-i Hassa İdaresi resmen devam etmekle birlikte, geçici bir süre için fiili idare İngilizlere devredildi. İki sene kadar devam eden İngiliz idaresi, işletmeye teknolojik bakımdan bazı yenilikler getirdi. Böylece Ereğli maden ocaklarında ilk teknik tesisler ve altyapı yatırımları vücuda getirilmiş, mahdut bir bölgede de

olsa ilk kez dekovil ve demiryolu hatları döşenmiş, yeni ve muntazam ocaklar açılmış ve modern işletme metotları geliştirilmeye çalışılmıştır (Apak, 1954: 293).

Kırım Harbinin sona ermesinin ardından, İngiltere tarafından işletilen Kozlu ve Zonguldak kömür madenleri Osmanlı Devleti'ne iade edildi (BOA, *HH. İ.* 21/4, 3 Eylül 1856). Kırım Savaşı'nın sona ermesinin ardından İngilizler havzadan ayrılırken, vücuda getirdikleri tesisleri de bedelsiz olarak terk etmişlerdi (BOA, *HH. İ.* 39/15).

Tanzimat Dönemi'nde Ereğli Havzası'ndaki kömür işletmelerinin iktisadi gelişim süreçleri ve aşamalarına (merhaleleri) yönelik olarak Ö. Lütfi Barkan tam manasıyla statik bir ekonomi nizamının hâkim olduğu tespitinde bulunur. Barkan'a göre bölgedeki kömür madenlerinin iltizama verilmesindeki amaç, hazineye maliyetsiz bir şekilde gelir elde etmektir. Bu gaye, hakikaten ihtiraslı bir kazanç hırsı ve ferdi menfaat maksadı ile olmaktan ziyade devlet memurlarının zihniyetini ve tutumunu yansıtmaktaydı. İşletmenin akıbetiyle ve gelirinin artması ile alakadar olacak bilgiden ve kazanç hırsından mahrum bu anlayış, üretim açısından çeşitli olumsuzlukları barındırmaktaydı. İltizam sahipleri çıkardıkları kömürü sadece Bahriye idaresine ve ancak belirlenen fiyat (miri fiyatla) satabildiklerinden, mevcut işletme şekillerini ve üretim yöntemlerini tekâmül ettirmekten dolayı hiçbir çıkarları bulunmamaktaydı. Dolayısıyla işletmeciler mümkün olduğu kadar az sermaye ve düşük emek sarfıyla, olabildiğince çabuk ve kolay yöntemlerle, kömürü adeta bedava mal etmek istemekteydiler. Bu yüzden bu devirde maden ocaklarını iltizam yöntemiyle işletenlerin, ilkel bir teknik kullanarak yavaş, kararsız ve atılsız bir üretim temposuyla çalıştıkları, hatta bu işletmecilerin maden ocaklarını tahripkâr bir şekilde istismar ederek sömürürcesine israf ve imha ettiklerini değerlendirmektedir (Barkan, 1944: 562). Dolayısıyla Ereğli kömür madenlerinde Hazine-î Hassa ve Bahriye İdaresi dönemlerinde olması gereken düzeyde bir üretim artışı gerçekleştirilememiştir.

2.2.1. Tanzimat Dönemi'nde Demir Madeni Keşif Faaliyetleri

Sanayi asrının önemli bir diğer maden nevi olan demire gelince, Tanzimat Dönemi'nde demir madenleri rezervlerini tespit etmeye yönelik keşif çalışmaları gerçekleştirilmiş ancak rezervleri oldukça kısıtlı olan birkaç ocak haricinde kayda değer bir tespit gerçekleştirilememiştir.

Bu dönemde keşfi gerçekleştirilen demir madeni ocakların biri Büyükada Demir Madenidir. (BOA, *HH. d.* 65, varak 4-b.) Bu maden geçici bir süre Zeytinburnu Demir Fabrikası'na cevher üretmek üzere işletilmiş ancak rezervlerinin yetersizliği nedeniyle kısa süre sonra terk edilmiştir. İkinci bir demir madeni keşfi ise Lâpseki bölgesinde gerçekleştirilmiştir. Lâpseki'deki kömür madeni civarında demir madeni cevherine de rastlanmıştı (BOA, *D.DRB. MH.* 978/20). Ancak bu dönemde Büyük Ada'da geçici bir süre için işletilen demir madeni dışında Sivas Vilâyeti'nde öteden beri işletilen maden ocağı dışında üretime açılmış yeni bir demir madeni ocağı tespit edilememiştir. Nitekim 1857 yılında Osmanlı Devleti'nde demir madeni üretilen tek yer Sivas Eyaleti'nde yer alıyordu. Sivas'taki bu demir madenide Harbiye tarafından idare ediliyordu (Tızlak, 1996: 713-716).

2.3.2. Kömür ve Demir Haricindeki Madenlere Yönelik Keşif Çalışmaları

Tanzimat Dönemi maden kaynaklarını arama çalışmalarında önemlerinden dolayı özellikle iki madenin keşfine, kömüre ve demire odaklanılmıştı. Ancak elbette endüstriyel ve mali açıdan önemli olan diğer madenlerin de keşfine ve işletilmelerine de önem verilmişti. Örnek olarak; Musul eyaletine bağlı İmadiye Sancağı'nda külliyetli miktarda kurşun, bakır ve demir madenleri olduğu bildirilerek, incelemelerde bulunmak üzere gerekli memurların gönderilmesi istenmişti (BOA, *C.DRB.* 1650). Yine Büyük Ada'da Somaki Taşı madeni (BOA, *İ.MSM.* 22/651.) ve Bosna Eyaleti'nde zuhur eden altın, gümüş, bakır ve kurşun madeni (BOA, *D. DRB. MH.* 989/27) keşifleri, yürütülmekte olan maden arama çalışmalarının neticelerinin yansımalarıydı.

BOA, D.DRB.İ. 22/14 (29 Ocak 1848).² Ülkenin sahip olduğu maden rezervlerini ortaya çıkarma faaliyetleri çerçevesinde, imparatorluğun çeşitli bölgelerinden gelen ihbarlarla, yeni maden cevherleri bulunduğu ve gerekli incelemelerin yapılması çağrılarının yanı sıra, kimi zaman madenlerde görevli uzmanlar da çeşitli keşif çalışmaları yürüterek yeni maden ocaklarını ortaya çıkarmaya çalışmışlardı. Örneğin Osmanlı Devleti'nde görev yapmakta olan Amerikalı madenci Doktor Smith, Bursa civarında Krom adıyla anılan "sarı boya" madeni bulmuştu (BOA, D. DRB. MH. 1031/33). 1849 senesinde Madenci Smith, Bursa Harmancık'ta tespit ettiği krom madeninin (BOA, D. DRB. MH. 1031/33) ardından güneye, Anadolu'nun iç bölgelerine yönelmiş ve bu kez Kütahya Dağ Ardı bölgesinde bir başka krom madeni keşfi gerçekleştirmişti (BOA, T. TZT. VRK 522/5). Yine 1849 yılında İzmir'in Söke İlçesi'nde (BOA, D. DRB. MH. 1011/69) ve Aydın'ın Tire kazasında zımpara madenleri keşifleri gerçekleştirilmişti (BOA, HH. HRK. 12/79).

Ancak yetersiz finans kaynakları sebebiyle, gerek Tanzimat Döneminde ve gerek sonrasında, yeni maden ocakları arama çalışmalarında veya mevcut ocakların işletilmesinde çok büyük sıkıntılar çekilmekteydi. Dolayısıyla Tanzimat Dönemi'nde sermaye sıkıntısı sebebiyle madencilik sektöründe arzu edildiği ölçüde gelişme kaydedilemedi. Devlet adamlarının kendi aralarında yapmış oldukları yazışmalardan da sermaye yetersizliği nedeniyle çekilen sıkıntılar net şekilde gözlenmekteydi. 1864 senesinde Kürdistan Eyaletinde pek çok altın, gümüş ve demir madeninin tahkik edilmekte olduğu belirtilerek, maden ilminde kâmil mahareti olan iki madenci ustasının gönderilmesi talebine İstanbul'daki yetkililer şu cevabı vermişti. "*Eyalet-i mezkurede madenlerin mahiyet ve keyfiyeti meçhul olmasına ve henüz tahkik etmeksizin böyle meçhul üzere maaş ve harcırah itasıyla şimdiden oraya bir takım ustalar irsali muvafık-ı maslahat olmayacağına binaen*" bu talep reddediliyordu. Ancak bölgede değerli maden bulunması ihtimali de göz ardı edilmiyor ve çözüm olarak şöyle bir seçenek sunuluyordu. Bölgede "zikrolunan madenlerden evvel emirde bir miktar numune ahziyle Ergani Maden-i Hümayunu'na irsal olunarak orada mühendis Mösyö Şöson marifetiyle bakılarak işe yarar bir şey oldukları tebeyyün eylediği halde istenen madencilerin gönderilmesinin münasip olacağı" beyan ediliyordu (BOA, A. MKT. MHM. 302/79).

3. Tanzimat Dönemi Maden Rezervleri Keşif Hareketlerinin Sonuçları

Tanzimat Dönemi'nde maden kaynağı keşif çalışmaları ile ülke topraklarındaki maden rezervleri bir kez daha gözden geçirildi ve bu iktisadi kıymetlerin ülke ekonomisine kazandırılmasına gayret edildi. Ancak Tanzimat Dönemi'nde tespit edilen maden ocaklarından bazıları işletmeye müsait durumda değildi. Bundan dolayı, yeni keşfedilen maden ocaklarının bazıları, sahip oldukları rezervlerin kaliteleri itibariyle üretime elverişli olmadığı için işletmeye açılmadı. Bu çerçevede Osmanlı yönetimi, mevcut maden ocaklarından devletçe işletilebilecek olanları ayırarak, geri kalanları yerli veya yabancı devletlerin vatandaşlarına ve şirketlerine ihale yoluyla işletirdi (Tızlak, 1996: 706). Dolayısıyla Osmanlı'da emaneten idare edilen maden mukataaları, genelde az gelir getiren ve dolayısıyla özel teşebbüsün de fazla itibar etmediği gelir kaynaklarından oluşuyordu. Hatta bu şekilde idare edilen ve işletirilen bazı maden ocaklarında elde edilen gelirler, üretim faaliyetleri için yapılan masrafları dahi karşılayamamaktaydı.

Tanzimat Dönemi'nde keşfedilen bazı madenler ise sermaye sıkıntısı nedeniyle işletmeye açılmamış veya verimli tarzda üretim yapılamamıştır (Tızlak, 1996: 705). Sermaye sıkıntısı

² Maden-i Hümayun Baş Mühendis Polini'nin bizzat Bosna'ya giderek yaptığı incelemeler sonucunda bölgeden bir miktar numune getirilerek Darphane-yi Amire'de eritilerek incelenmiştir. Konu ile ilgili rapora göre bölgeden getirilen 3 değişik numunenin her 100 kıyyesinde yer alan değerler şu şekildedir: 1.numune 20 kıyye kurşun, 20 dirhem gümüş ve 1 dirhem altın. 2. numune: 7 kıyye kurşun, 8 kıyye bakır, 75 dirhem gümüş ve 1 dirhem altın. 3. numune: 7 kıyye bakır ve 35 dirhem gümüş. Bu değerler çerçevesinde madenin işletmeye değer olduğunun altı çizilmekteydi. BOA, D.DRB.İ. 22/14 (29 Ocak 1848).

nedeniyle 19. Yüzyılda Hazine-i Hassa tarafından sahip olunan madenlerin büyük bir çoğunluğunun işletilmesi için teşebbüse geçilememiştir. Çünkü Hazine-i Hassa, imtiyazı kendisine ait olan pek çok madeni büyük sermayeye gerektirmesinden dolayı işletemeyerek gerektiği şekilde faydalanamamış, yabancı eline geçme endişesiyle de mültezime ihale etmekten mümkün olduğu kadar kaçınmıştır (Terzi,2000: 150). Nitekim pek çok örnekte devlet tarafından işletilen madenlerden elde edilen gelirlerin harcamalara yeterli olmadığı görülmektedir (Terzi, 2000: 150).

F. Tızlak, 1857 yılında Osmanlı ülkesinde mevcut olan maden yataklarını sayısının 72 olduğunu tespit etmiştir. Ancak aynı madende birden fazla maden elde edildiğinden bu sayı, gerçek maden ocağı sayısını yansıtmamaktadır. 19 asır Osmanlı Maden ocakları hakkında göze çarpan başlıca hususlar şunlardır: 33 adet maden ocağı hums nizamı gereğince yani, devlet dışında özel kişi veya gruplarca işletilen ocaklar, ürettikleri madenin 1/5'lik bir kısmını karşılıksız olarak devlete vermek suretiyle işletme imtiyazı almışlardır. 45 adet maden ocağı ise belirli bir bedel karşılığında işletiriliyordu. Bu dönemde işletme imtiyazı alanlar incelendiğinde büyük bir kısmının Gayrimüslimler olduğu görülür. Bunun sayısal karşılığı 45 madenin 26'sının dini azınlıklarca işletirilmesiidir. İşletme imtiyazları da bir buçuk yıl ile yirmi yıl arasında değişmektedir (Tızlak, 1996: 713-716).

4. Sonuç

Tanzimat Dönemi'nde ülkenin iktisadi açıdan gelişmesi ayrıca, gelişmekte olan sanayinin artan enerji ve hammadde talebini karşılamak amacıyla, yeni maden rezervlerini ortaya çıkarmak amacıyla harekete geçildi. Keşif faaliyetlerinin bir bölümü taşradan gelen ihbarlar doğrultusunda gerçekleştirilirken kimi zaman da yerli ve yabancı uzmanlar aracılığıyla doğrudan arazi üzerinde incelemeler yoluyla icra edildi. Bu incelemeler sonucunda yeni birçok maden rezervi ortaya çıkarıldı. Ancak keşfedilen bu yeni maden rezervlerinin tümü işletmeye açılmadı. Çünkü kimi rezervler işletme maliyeti açısından yeterince kârlı değildi. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin 19. Asır boyunca mali problemlerle boğuşması ve sermaye sıkıntısı nedeniyle işletmeye açtığı madenlerde de gerekli yatırımlar yapılamamış ve dolayısıyla üretime kazandırılan bu madenlerde de gereken verimlilik elde edilememiştir. Ancak her şeye rağmen Tanzimat Dönemi'nde devletin madencilik sektöründe gerçekleştirmeye çalıştığı atılım değerlidir. Çünkü bu atılımlar sayesinde yurt dışından madencilik sektöründe görev yapacak uzmanlar getirilmiş ve eldeki imkânlar nispetinde bazı madenlerde teknolojik iyileştirmelere de gidilmiştir. Böylece yerli maden teknolojisinde kısmi bir iyileşme gerçekleştirilmiş, aynı zaman da yerli madencilerin bilgi birikimi ve tecrübelerine katkıda bulunulmuştur. İstenen verim elde edilemese de üretime kazandırılan yeni maden rezervleri sayesinde cari açığın azaltılması yolunda kısmi kazanımlar elde edildi. Keşif çalışmaları sonucunda yer altındaki zenginlik toprağın üzerinde yaşayanlara hammadde ve enerji kaynağı haline dönüştürülmesi sağlandı ve bu faaliyetler ülke istihdamına belli oranlarda katkı da sağladı.

Kaynakça

- Altınay, A. R. (1989). *Osmanlı devrinde Türkiye madenleri* (967-1200). İstanbul.
- Apak, K. (1952). *Türkiye'de devlet sanayii ve maadin işletmeleri*. İzmit: Selüloz Basımevi.
- Babıâli Evrak Odası Ayniyat Defterleri
- Babıâli Evrak Odası Vilâyet Gelen Giden Defteri (BEO. VGG. d.)
- Belin, M. (1999). *Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi tarihi* (O. Ceylan, Çev.). Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Barkan, Ö. L. (1944). Ereğli kömür havzası tarihi üzerine bir deneme (1848-1940). *İ.Ü.İ.F.M.*, 6, 516-563.

Ceride-i Havadis

Cevdet Darphane (C. DRB.)

Cevdet İktisat (C. İKT.)

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul

Çağatay, N. (1943). Osmanlı İmparatorluğu'nda maden işletme hukuku. *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2 (1), 117-126.

Darphane (D. DRB. d.)

Darphane Muhasebe (D. DRB. MH.)

Deane, P. (1994). *İlk sanayi inkılabı* (T. Güran, Çev.). Ankara: TTK Yayınları.

Efiloğlu, A., & Tan, Ç. (2016). Tek parti dönemi Uzun Mehmet Kömür Bayramı kutlamaları. *History Studies*, 8(3), 21-36.

Eldem, V. (1994). *Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi şartları hakkında bir tetkik*. Ankara: TTK Yayınları.

Etem, S. (1934). *Modern Avrupa iktisat tarihi 1760-1932*. İstanbul: Ahmet Sait Matbaası.

Güran, T. (1998). *19. yüzyıl Osmanlı tarımı üzerine araştırmalar*. İstanbul: Eren Yayınları.

Gencer, A. İ. (2001). *Bahriye'de yapılan ıslahat hareketleri ve Bahriye Nezareti'nin kuruluşu (1789-1867)*. Ankara: TTK Yayınları.

Genç, E. S. (2005). *Osmanlı Devleti'nde yenileşme ve buhar makineleri*. Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Hazine-i Hassa (HH. d.)

Hazine-i Hassa, İrade (HH. İ.)

Hazine-i Hassa, Muhasebe (HH. MH.)

Heaton, H. (1985). *Avrupa iktisat tarihi* (M. A. Kılıçbay & O. Aydoğmuş, Çev.). Ankara: Verso Teori Yayınları.

Issawi, C. (1980). *The economic history of Turkey 1800-1914*. Chicago and London.

İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS.)

Keskin, Ö. (2007). Osmanlı Devleti'nde yabancı maden mühendislerinin istihdamı ve Osmanlı madenciliğine hizmetleri. *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 11, 79-92.

Mutaf, A. (2010). Tanzimat döneminde Osmanlı maden işletmeciliği prosedürü. *History Studies*, 2(2), 293-303.

Nef, J. U. (1971). *Sanayileşmenin kültür temelleri* (E. Güngör, Çev.). İstanbul.

Özçelik, T. (2008). *Modern iktisadın Osmanlı'ya girişi ve Ceride-i Havadis (1840-1856)*. Yayınlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Quataert, D. (1985). 19.Yüzyıl'da Osmanlı Devleti'nde madencilik. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi* içinde (C.4, s. 914-916). İstanbul: İletişim Yayınları.

Sadaret Mektubî Kalemî, Deâvi (A. MKT. DV.)

Sadaret Mektubî Kalemî, Mühimme(A. MKT. MHM.)

Sadaret Mektubî Kalemi, Nezaret (A. MKT. NZD.)

Sakaoğlu, N. (1984). Tarihe yerleşen hayal: Uzun Mehmet. *Tarih ve Toplum*, 10, 21-25.

Terzi, A. (2000). *Hazine-i Hassa nezareti*. Ankara: TTK Yayınları.

Tızlak, F. (1996). XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı maden yatakları. *Belleten*, 60(229), 703-718.

Tızlak, F. (1997). *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani yöresinde madencilik (1775-1850)*. Ankara: TTK Yayınları.

Ticaret (T. TZT. VRK)

Yılmaz, S. (2002). İzmir'de şekerleme sanayi (XIX-XX. yüzyıllar). *Türkler* (C.14, s. 328-339) içinde. Ankara. Yeni Türkiye Yayınları.